

Międzynarodowa konferencja
„Nie masz już żydowskich miasteczek...” Zagłada Żydów na polskiej
provincji. Sprawcy – Ofiary – Świadkowie,
Łódź, 27–28 października 2011 r.

W ostatnich dwóch latach odbyły się w Łodzi dwie międzynarodowe konferencje poświęcone problematyce żydowskiej. Pierwsza z nich, zorganizowana 27–28 października 2011 r. przez Instytut Pamięci Narodowej i Uniwersytet Łódzki, nosiła tytuł „*Nie masz już żydowskich miasteczek...*” *Zagłada Żydów na polskiej prowincji. Sprawcy – Ofiary – Świadkowie*. Uczestnicy konferencji reprezentowali ośrodki naukowe z następujących krajów: Kanady, Stanów Zjednoczonych, Izraela, Francji, Niemiec i Polski. Wśród nich dominowali historycy, choć nie zabrakło również reprezentantów socjologii, psychologii, filozofii i etnologii. W otwierających obrady wystąpieniach – prof. dr hab. Joanny Jabłkowskiej, ówczesnej Prorektor UŁ ds. programów i jakości kształcenia, oraz dr. Łukasza Kamińskiego, Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej, podnoszono kwestię znaczenia badań nad Zagładą, zwłaszcza w kontekście relacji polsko-żydowskich w czasie okupacji niemieckiej. Wagę podejmowania tego tematu tłumaczono, z jednej strony, potrzebą wypełnienia białych plam w historii Polski, z drugiej, postulatem włączenia się środowiska naukowego do ożywionej w ostatnich latach, i obejmującej coraz szersze kręgi, dyskusji społecznej. Z kronikarskiego obowiązku warto wspomnieć, że dyskusję o takim zasięgu wywołała, nadając jej dalszy kierunek rozwojowy, książka Jana Tomasa Grossa z 2000 r., pt. *Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, poświęcona pogromowi w Jedwabnem, którego wobec miejscowych Żydów dopuścili się w 1941 r. ich polscy sąsiedzi. Debatę na temat tego oraz podobnych wydarzeń (m.in. w Radziłowie, Wąsoszu) wyznacza do dziś zasadnicza oś sporu pomiędzy tymi naukowcami i publicystami, którzy podkreślają akty ratowania Żydów przez Polaków, a tymi, którzy sięgają do mniej znanych faktów, składających się na ciemne strony z historii wzajemnych stosunków.

Główny cel konferencji wykraczał jednak poza hasło zawarte w jej tytule, tj. *Zagładę Żydów*. Można sprowadzić go do analizy sytuacji ludności żydowskiej na tzw. prowincji (w małych miastach i wsiach) w latach drugiej wojny światowej. Omówienie tak ujętego problemu wymagało rozszerzenia zakresu czasowego rozważań o lata przedwojenne. Zrozumienie specyfiki położenia ludności żydowskiej na polskiej prowincji czasów okupacji nie byłoby bowiem możliwe bez nakreślenia splotu najważniejszych przyczyn, z których część sięgała wspomnianych lat. W efekcie takiego podejścia, konferencja rozpoczęła się od referatów podejmujących społeczno-polityczne uwarunkowania sytuacji Żydów w latach poprzedzających wybuch wojny. Ich autorzy wyjaśniali, że u podstaw

trudnych – eufemistycznie rzecz ujmując – wojennych relacji polsko-żydowskich i haniebnych przypadków zachowań Polaków wobec Żydów (mordowania, denuncjacji, rabunku mienia) była antyżydowska agitacja z okresu międzywojennego, szczególnie intensywnie prowadzona na wschodnich obszarach Polski przez obóz narodowy i prasę katolicką. Na tę część obrad, w ramach sesji noszącej tytuł *Sztetl*, złożyły się m.in. wystąpienia Damiana Pałki (z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu) poświęcone *Antysemityzmowi, antyjudajzmowi i asemityzmowi* – rozważaniom o stosunku Kościoła katolickiego do Żydów w międzywojennej Polsce i Michała Trębacza (z Instytutu Pamięci Narodowej i Uniwersytetu Łódzkiego) o *Stosunkach polsko-żydowskich w województwie łódzkim w latach 1938–1939*. W odniesieniu do międzywojnia podejmowano również kwestie złożonych stosunków etnicznych, wyznaniowych i demograficznych w małych miastach wschodniej Polski. Był im poświęcony referat Zbigniewa Zaporowskiego (z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie) pt. „*Miasteczko i sztetl*”. *Polacy i Żydzi w województwie lubelskim w przededniu drugiej wojny światowej*. Z kolei wybrane postawy ideowe młodych Żydów znalazły odzwierciedlenie w wystąpieniu Kamila Kijka (z Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk) nt. *Radykalizmu politycznego sztetlowej młodzieży w latach trzydziestych*.

W dalszej części konferencji podjęto próby identyfikacji i określenia natury mechanizmów prowadzących do Zagłady. Rozważania, które im poświęcono, były osadzone w kontekście wojennych interakcji między Żydami a Polakami i Niemcami. Dużo uwagi poświęcono zwłaszcza percepcji i reakcji przedstawicieli tych nacji na dramat Żydów szukających pomocy. Zróżnicowanie postaw Polaków i Niemców wobec doświadczeń ludności żydowskiej w czasie wojny znalazło odzwierciedlenie w strukturze tej części konferencji. Poszczególne sesje wyrażały się w hasłach: *Ofiary, Sprawcy i Świadkowie*, nawiązując w ten sposób do podziału na kategorie uczestników Zagłady, zaproponowanego przez Raula Hilberga, autora jednej z najpełniejszych i najprecyzyjniejszych syntez na temat eksterminacji ludności żydowskiej.

W części *Ofiary*, referat pt. *Zbiegowie – skala zjawiska ucieczek z gett i obozów dla Żydów na terenie okupowanej Polski* wygłosił Grzegorz Berent (IPN, Uniwersytet Gdański). W wystąpieniu podjął krytyczną analizę prezentowanych w literaturze naukowej danych liczbowych o Żydach zbiegłych z różnych miejsc odosobnienia, wzbogacając ją o próbę własnych obliczeń. Z kolei Jakub Petelewicz (Instytut Filozofii i Socjologii PAN) opracował studium przypadku pod wiele mówiącym tytułem *Ukrywanie i denuncjacje w Łowiczu. Franciszek Berkowicz i Józef Markusfeld wydani przez Jana Sierszaka*.

W pierwszej części sesji *Sprawcy* określono rolę urzędników niemieckich w Holokauście. Marcus Roth (Justus-Liebig-Universität Gießen, Herder Institut)

wyłosił referat pt. *Starostowie powiatowi i zagłada Żydów na prowincji polskiej w Generalnym Gubernatorstwie*, natomiast Sebastian Piątkowski (IPN Radom) – *Udział niemieckiej żandarmerii w eksterminacji ludności żydowskiej GG (na przykładzie północno-wschodniej części Dystryktu Radomskiego)*. W części drugiej sesji w roli sprawców „obsadzono” głównie Polaków. Wśród prelegentów znaleźli się autorzy dwóch głośnych ostatnio książek o zagładzie Żydów na terenie Generalnego Gubernatorstwa: Barbara Engelking (IFiS PAN) z referatem *Wydawanie i mordowanie Żydów na wsi polskiej* i Jan Grabowski (Université d’Ottawa, IFiS PAN) – *Chłopi, strażacy, baidienści i „granatowi”, a Zagłada Żydów na terenach wiejskich w Dystrykcie Krakowskim*. W swoich przejmujących wystąpieniach opisali przypadki przemieszczenia się Żydów w poszukiwaniu ratunku przed eksterminacją. Wędrowki te, jak dowodzili badacze, okazywały się na ogół bezskuteczne: Żydom najczęściej odmawiano pomocy, nierzadko wykorzystywano, zdradzono i mordowano. Wśród motywów takiego postępowania wymieniano najczęściej: strach, chciwość, nienawiść, głównie o antysemickim podłożu, a także zwykłą podłość.

W otwierającej drugi dzień obrad sesji *Świadkowie*, analizowano postawę zarówno tych Polaków, którzy wykazali determinację i gotowość do poświęceń dla ratowania Żydów, jak i tych, którzy, mimo że zależało od nich, czy Żydzi znajdą pomoc i będą mieli szansę na przeżycie, czy też zostaną wydani Niemcom, czy zabici przez Polaków, nie zdobyli się na odwagę niesienia przesładowanym pomocy. Wśród narażających swoje życie wielu zginęło, jak wynikało m.in. z referatu Ewy Rogalewskiej (IPN Białystok) pt. *Zagłada, opór, pomoc. Miasteczko Supraśl na skraju Puszczy Knyszyńskiej*. Przykłady świadczące o odwadze osób ratujących Żydów przywołała Joanna Michlic (Brandeis University) w wystąpieniu nt. *Evidence of Human Kindness in the Archives of Murder and Destruction: Letters of Christian Polish Rescuers and Rescued Polish News, 1945–1949*. Pamięci świadków i zróżnicowaniu postaw Polaków wobec Żydów Jean-Yves Potel (Mémorial de la Shoah) poświęcił referat pt. *The Conscience of the Fitness: reflection from the Diary of Dr Klukowsky*, natomiast Aleksandra Namyło (IPN Katowice) – *Relacje polsko-żydowskie w świetle akt procesowych niemieckich sądów specjalnych*.

Tak jak pełne zrozumienie wojennej sytuacji ludności żydowskiej na tzw. prowincji nie byłoby możliwe bez nakreślenia wydarzeń z międzywojennej Rzeczypospolitej, tak Hilbergowski podział wymagał – w zamierzeniu organizatorów konferencji – uzupełnienia o zagadnienia związane z odbudową tożsamości ocalałych Żydów, polską pamięcią o żydowskich losach podczas okupacji oraz charakterem powojennych stosunków polsko-żydowskich. Wystąpienia podejmujące te kwestie składały się na sesję zatytułowaną *Pamięć/Upamiętnienie*. Wśród prelegentów znaleźli się m.in. Marcin Murynowicz (IPN Warszawa),

który wygłosił referat pt. „*Tam, dokąd jedzie pociąg, mieszkają dzicy ludzie*” – *pamięć o Polsce i Polakach w żydowskojęzycznych reportażach pierwszych lat powojennych*, Natan Lavie (Tel Aviv University) – *Commemoration of Polish Countryside Towns*, Ewa Koźmińska-Frejłak (czasopismo „Midrasz”) – *Wobec przeszłości – wizje czasów przedwojennych jako element odbudowy tożsamości Ocalałych w okresie tużpowojennym*, Tomasz Frydel (University of Toronto) – *Constructing the Memory of Rescue of Jews in the Polish Countryside: A case Study of Radomyśl Wielki nad Mielec County*. Podjęta w tej części obrad problematyka skłaniała do refleksji nad przyczynami, przebiegiem i charakterem aktualnych sporów – niekiedy przecież bardzo ostrych – o pamięć czasów okupacji w kontekście relacji między Polakami różnych narodowości.

Do charakteru polemik – i jednego z ich punktów zapalnych, tj. prac J.T. Grossa, w tym zwłaszcza ostatniej pt. *Złote Żniwa*, wydanej w 2011 r. – nawiązywała też ostatnia sesja. Stosunki polsko-żydowskie w dyskursie publicznym – jak głosił jej tytuł – z historycznej i socjologicznej perspektywy metodologicznej i poznawczej poddali analizie: Rafał Stobiecki (UŁ), w referacie *Poznawcze i metodologiczne oblicze „Złotych Żniw”*. *Głos w dyskusji*, oraz Marek Czyżewski (UŁ), w wystąpieniu pt. *Praca pośrednicząca w relacjach polsko-żydowskich. Doświadczenia biograficzne i dyskurs publiczny*.

W panelu dyskusyjnym zamykającym konferencję, jego uczestnicy – Grzegorz Berendt, Dariusz Libionka (IFiS PAN, Państwowe Muzeum na Majdanku) i Jacek Walicki (UŁ) – podkreślili, że dwudniowe obrady dały możliwość zapoznania się z problematyką i wynikami najnowszych badań poświęconych Zagładzie. Reasumując przebieg konferencji, należy powiedzieć, że z metodologicznego i poznawczego punktu widzenia cenne było zwłaszcza zaznajomienie się ze stanem badań nad eksterminacją ludności żydowskiej w małych miejscowościach. Dzięki położeniu punktu ciężkości na problematykę wojennych losów Żydów na prowincji wyszła ona „z cienia” dużych gett, kreśląc przed historykami, socjologami, etnologami, geografami i przedstawicielami innych nauk nowe, choć niezwykle trudne i wrażliwe ze społecznego punktu widzenia, pola badawcze.

Andrzej Rykała
Katedra Geografii Politycznej
i Studiów Regionalnych WNG UŁ